

Türkiye Azerbaycan Dostluk İşbirliği ve Dayanışma Vakfı

Yunus Emre Enstitüsü

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

XIV. ULUSLARARASI BÜYÜK TÜRK DİLİ KURULTAYI BİLDİRİLERİ KİTABI

26-27 Eylül 2019

Bakü-Azerbaycan

Editörler

Dr. Rasim Özyürek

Dr. Aziz Gökçe

Dr. İbrahim Atabey

Dr. Ayşegül Celepoğlu

Öğr. Gör. Ayşen Gençtürk

Grafik Tasarım ve Sayfa Düzeni

M. A Ece Zeynep KIRTAY

Berkay Akdağ

Aralık 2019

ONURSAL BAŐKAN

Ali DOĐRAMACI

Bilkent Üniversitesi ve Mütavelli Heyet Başkanı

Őeref ATEŞ

Yunus Emre Enstitüsü Başkanı

Enver HASANOĐLU

Türkiye Azerbaycan Dostluk İşbirliği Dayanışma Vakfı Başkanı

KURULTAYI DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

Rasim ÖZYÜREK

Türkiye Azerbaycan Dostluk İşbirliği Dayanışma Vakfı Genel Sekreteri

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Rasim Özyürek Bilkent Üniversitesi	Prof. Dr. Âbide DOĞAN Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL Başkent Üniversitesi	Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA Kazan Federal Üniversitesi
Prof. Dr. Arif AGO Makedonya	Prof. Dr. Aygöl HACİYEVA Azerbaycan İlimler Akademisi
Prof. Dr. Aysu ATA Ankara Üniversitesi	Prof. Dr. Celal DEMİR Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Eyüp AKMAN Kastamonu Üniversitesi	Prof. Dr. Fatih KİRİŐİOĐLU Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN Ege Üniversitesi	Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŐAHİN UludaĐ Üniversitesi	Prof. Dr. Henryk JAKNOWSKI Polonya
Prof. Dr. İsmet ÇETİN Gazi Üniversitesi	Prof. Dr. Kerima FİLAN Sarajeva Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA UludaĐ Üniversitesi	Prof. Dr. Möhsün NAĐISOYLU Azerbaycan İlimler Akademisi
Prof. Dr. Muammer NURLU Gazi Üniversitesi	Prof. Dr. Mustafa ÖNER Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Prof. Dr. Necati DEMİR Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Nizami CAFEROV Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi	Prof. Dr. Oktay Ahmed AYBERK Makedonya
Prof. Dr. Osman HORATA Hacettepe Üni.	Prof. Dr. Özay KARADAĐ Hacettepe Üni.
Doç. Dr. Necmi AKŐİT Bilkent Üni.	Doç. Dr. Öztürk EMİROĐLU Polonya
Doç. Dr. Ramiz ASKER Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi	Prof. Dr. PaŐa YAVUZARSLAN Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Roza EYVAZOVA Azerbaycan İlimler Akademisi	Prof. Dr. Sedat SEVER Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Siham Abdulmajeed AHMED Irak Bağdat Üniversitesi	Prof. Dr. Őükrü Haluk AKALIN Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Tadeusz MAJDA Polonya Vistula Üniversitesi	Prof. Dr. Zeki KAYMAZ Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zühâl YÜKSEL Gazi Üniversitesi	Doç. Dr. Agata BAREJA-STARZYŦSKA VarŐova Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ Atatürk Üniversitesi	Doç. Dr. Bayram BAŞ Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Elçin MEMMEDOV Bakü Devlet Üni	Doç. Dr. İlhan ERDEM Erzurum Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Gızılgöl ABDULLAYEVA Azerbaycan Bakü Devlet Üniversitesi	Doç. Dr. Grazyna ZAJAC Krakov Yagellon Üniversitesi
Doç. Dr. Halit KARATAY Bolu İzzet Baysal Üniversitesi	Doç. Dr. Jerzy TULISOW VarŐova Üniversitesi
Doç. Dr. Mahbuba MAMMADOVA Azerbaycan	Doç. Dr. Mahir KALFA Hacettepe Üniv.
Dr. AyŐegöl CELEPOĞLU Hacettepe Üniv.	Dr. Aziz GÖKÇE Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Doç. Dr. Könül Aliyeva Başkent Üniversitesi	

İÇİNDEKİLER

- Dr. Abdurrahman Güzel- Türkçenin Eğitimi-Öğretimi Bölümünü Kurarken Nasıl Bir Karar Verdim?.....1-27
- Dr. Abide Doğan- *Aydabir* Dergisinde Edebi Hareketlilik.....28-40
- Dr. Alev Sinar Uğurlu- Tarihî Gerçeklik Açısından Karanfil Romanı.....41-49
- Dr. Aylin Koç- Hâyatîzâde Mustafa Feyzi'nin *Plika* Hastalığı Risaliyesi ve Eserdeki Türkçe Terimler.....50-57
- Dr. Aynel Meşadiyeva- Çağdaş Türk Lehçelerinde ve Ağzlarında Bazı Sofat-Fiillerin Farklı Kullanım Özellikleri Üzerine.....58-68
- Arş. Gör. Aysel Ahmedova- Orhon Yazıtları ve Dîvânü Lügâti't- Türk'te Sözcük Yapımı: Eski Yapılar ve Yeni Oluşumlar.....69-77
- Dr. Aysu Ata- Günümüzde Türkoloji Öğretiminin İçinde Bulunduğu Sorunlar III.....78-84
- Dr. Ayşe Yücel Çetin- Kutadgu Bilig'de Sosyal Değerler Bağlamında Temel Karşıtlıklar: İyi- Kötü.....85-95
- Dr. Ayşegül Celepoğlu- Türk Diline Hizmet Etmiş Bir İsim: Samih Rifat.....96-104
- Dr. Aziz Gökçe- Transkripsiyon Metinleri ve Osmanlı Türkçesi Dönemi Dil Bilgisi Kitaplarına Göre Türkçenin Ses Özellikleri.....105-119
- Dr. Bahanur Garan Gökşen- Ahmet Mithat Efendi ve Kafkas Coğrafyası (Coğrafya Merkezli Okuma Ekseninde *Gürcü Kızı* ve *Kafkas*).....120-135
- Dr. Bayram Baş- Türkçe Öğretmeni Adaylarının Metne Yönelik Soru Yazma Stratejileri.....136-142
- Dr. Bilginer Onan- Türkçe Öğretiminde Kullanılan Yöntemlere Disiplinler Arası Bir Bakış.....143-154
- Dr. Burak Telli- Behcetü'l Hadâik'teki Eklerde Dudak Uyumu.....155-166
- Dr. Cihangir Cihangirli- Azərbaycan multikulturalizmi: tarixi irs və müasir məqamlar.....167-173
- Dr. Dürdane Rahimzade- Oğuz Dillerinde Arap Kökenli Ekler.....174-177
- Demet Sancı Uzun, Elif Atalay, Esra Ekinci Çelikpazu- Türkçe Dersi Öğretim Programında Yer Alan Dilbilgisi Kavramlarının Türkçe Ders Kitabındaki Etkinliklerde Ele Alınışları Üzerine Bir İnceleme.....178-190
- Arş. Gör. Erdi Erbeden- Oş Merkez Özbek Ağzında Kullanılan Bir Bileşik Kip Yapısı: {-(A)s(I)DI}.....191-202
- Dr. Erdoğan Uygur- Fransız Dilinde Türklerle İlgili Deyimler ve Düşündürdükleri.....203-210
- Dr. Eyüp Akman- Manzum Hz. Ali Cenklerinden Yemâme Cenginin Kastamonu Nüshası ve Dil Özellikleri.....211-216
- Arş. Gör. Ezgiöya Malkoç- Kutadgu Bilig'de Giyim-Kuşam ve Süslenme Kültürüne Ait Sözcükler.....217-224

- Dr. Filiz Mete- 5. Sınıf Düzeyine Yönelik Hazırlanan Türkçe Ders Kitabının Söz Varlığı Açısından Derlem Temelli Sıklık Listeleriyle Karşılaştırılması.....225-241
- Dr. Funda Kara- “Van Kedisi” İle “Sokak Kedisi” Tamlamaları Aynı Yapıda mı?.....242-249
- Okutman Gökhan Yağcı- *Kültürel Etkileşim Bağlamında Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi*-Yunus Emre Enstitüsü Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti Örneği.....250-259
- Dr. Gülsel Sev- Soru Sözcüklerinin İşlev Kaymasına Etkisi: Emirden Gerekliliğe.....260-264
- Dr. Hanife Özer- Orhan Veli Kanık’ın Şiirlerinde Kalıp Sözler.....265-272
- Dr. Hülya Gökçe- Kazan Tatar Türkçesiyle Yazılmış İlk Gramer Kitabı: TATAR TİLİĞÄ KİŞKAÇA İLMİ\ARF.....273-288
- Dr. İbrahim Atabey- Tölögön Kasımbek’in Singan Kılıç (Kırılan Kılıç) Adlı Eserindeki Şiirler.....289-303
- Dr. İsmet Çetin- Kutadgu Biligde İdeal İnsan Tipolojisi: Kahraman.....304-311
- Dr. Kerime Üstünova- Türkiye Türkçesinde Derecelendirme Kodlayıcısı Olarak Kullanılan Öncül Dil Bilimleri Üzerine.....312-320
- Dr. Mahir Kalfa- Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Sınıf İçi Etkinliklerin Değerlendirilmesi ve Türleri.....321-323
- Dr. Mehmet Kurudayıoğlu- Azerbaycan Türkçesi İle Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması.....324-334
- Arş. Gör. Melis Sezen Güneş Yılmaz- Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki Deyim ve Atasözlerinde Müzik.....335-351
- M.A. Mine Nihan Doğan- Metalaşan Bir Özne: *Asılacak Kadın*.....352-359
- Dr. Muammer Nurlu- Çevirilerde Türkçenin Yanlış Kullanımına Bir Örnek: Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi Üzerine*.....360-371
- Dr. Muhsine Börekçi- Dil Bilgisi İncelemelerinde Sesbilimsel, Sözlüksel ve Sözdizimsel Tanımlamaların Önemi Üzerine.....372-379
- M.A. Mustafa Günaydın- Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Hareket Fiillerinin Anlam Özellikleri.....380-393
- Dr. Mustafa Onur Kan- Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlere Yönelik Akademik Yazma Programı: Gereksinim Çözümlemesi.....394-404
- Dr. Naciye Ata Yıldız- Marmara Bölgesinde Kadın Baş Giyimiyle İlgili Söz Varlığı.....405-425
- Dr. Necati Demir- Oğuzname’de Geçen Türk Dili İle İlgili Konular.....426-434
- Dr. Nesrin Karaca- Karakter Oluşturma, Değer Aktarma ve İrade Eğitiminde Edebiyatın Önemi.....435-453
- M.A. Önder Şit- IB DP Programı ile Edebiyat Öğretimi: Örnek Metin, Disiplinler arası Bağlantılar, Teknoloji Kullanımı.....454-457
- Dr. Rasim Özyürek- Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Yabancı Dil Olarak Türkiye Türkçesi Öğrenimlerinde Üniversitelerin Türkçe Öğretim Merkezlerinin Durumu, Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri.....458-462

- M.A. Recai Ünal- Dil İçi Mantık ve Dil Dışı (Genel) Mantık.....463-472
- Dr. Rehile Guliyeva- Rusçada Türkçe Kökenli Kelimelerin Araştırılması Üzerine.....473-477
- Dr. Roza Eyvazova- Azərbaycan Və Fars Dillərində Çoxmənalılıq Və Omonimlik.....478-483
- M.A. Selmin Kuş- *Bakü Aslı, Ben Kerem*: Nazım Hikmet'in Hayatında ve Şiirlerinde Azerbaycan'ın Yeri.....484-492
- Öğr. Elemanı Selva Kırdar- Üniversitelerimizde ve Okullarımızda Türkçe Öğretiminde Dilbilimi ve Dilbilimcinin Önemi.....493-494
- Semahat Resmi Crahay- Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi A1 Düzeyinde Öğretilecek Sözcük ve İfadelerim Bildirişim Konuları Altında Sınıflandırılması.....495-501
- Öğretmen Semih Diri- Üç Roman, Üç Romancı Oratık Bir Algı: Batının Doğusu Oryantalizm-“Nedim Gürsel, Boğazkesen / Ahmet Ümit, Sultanı Öldürmek/ Orhan Pamuk, Kırmızı Saçlı Kadın”.....502-509
- Dr. Siham Zengi- Irak Türkmenleri Arasında Kullanılan Aile ve Akrabalık Adları İle İlgili Atasözleri.....510-527
- Dr. Şebnem Hasanlı Garibova- Azerbaycan ve Türk Dillerinde Bilimsel Terminolojinin Tarihi Sınıflandırılması.....528-533
- Dr. Talat Dinar- Anadolu Ağızlarında Kullanılan *Naha* Sözcükleri Üzerine.....534-542
- Arş. Gör. Tuğba Bayrakdarlar- Türkmen Atasözlerinde Toplumsal Cinsiyet Algısı.....543-560
- Dr. Turan Hüseynova- Televizyon Dilinde Cümle Çeşitleri.....561-566
- Dr. Türker Barış Bulduk- Türkiye Türkçesi Ağızlarında Hastalık Adlarının Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme.....567-588
- Dr. Ülkü Polat- Eski Uygurca Maytrısimit Adlı Eserde *Fill+Zarf-Fiil Eki+Fiil* Kuruluşundaki Yarı Tasvir Fiilleri.....589-603
- Öğretmen Ümit Çiftbaş- Türkçe Öğretiminde Masallar ve Şiddet Ögeleri.....604-612
- M.A. Yıldız Şişman Demir- Türkçe ve Macarcada Zaman Eklerinin Karşılaştırılması.....613-621
- Dr. Yasemin Dinç Kurt- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki Dil ve Üslubun Yeni Türk Edebiyatı'na Etkisi.....622-630
- Zana Hıdır Hasan- Fuat Şeyh Mustafa'nın Hayatı ve Edebi Kişiliği Üzerine İnceleme.....631-634
- Dr. Zeki Gürel- Yugoslavya Zamanında Avrupa'da Çalışan Yugoslavya Vatandaşı Türk İşçilerin Çocukları İçin Hazırlanıp Yayınlanan “Dilimiz” Kitabı Üzerine.....635-647
- Dr. Ziyafet Gasımova- Arap Alfabesinden Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Yeni Yol Gazetesinin Önemi.....648-656
- Dr. Zühâl Yüksel- Kırım Tatar Sarayında Kadınlar İçin Kullanılan Unvanlar.....657-664

ÖŞ MERKEZ ÖZBEK AĞZINDA KULLANILAN BİR BİRLEŞİK KİP YAPISI: {-(A)s(I)DI}

Erdi ERBEDEN*

ÖZET

Fiiller; oluş, kılış ya da durum bildiren bağımlı biçimbirimlerdir. Diğer bağımlı biçimbirimlerle ilişki kurmadan yalnızca fiil ismi olarak kullanılabilirler. Başka bir ifadeyle fiillerin pratikte çekimli olarak kullanım sahasına çıktığı söylenebilir. Fiil çekiminde *fiil çekim ekleri* olarak bilinen kip, zaman ve şahıs ekleri kullanılır. Dolayısıyla kipe, zamana ve şahsa bağlanmış fiillere *çekimli fiiller* denir. Çekimli fiiller, gramerlerimizde basit ve birleşik kipli fiiller olmak üzere iki gruba ayrılarak incelenir. Birleşik kipli fiiller ek fiil vasıtasıyla birden fazla kip eki almış olan fiil yapılarıdır. Bu bildiride Kırgızistan'ın Öş ili merkezinde yaşayan Özbek Türklerinin konuşma dilinde kullandıkları {-(A)s(I)DI} birleşik fiil kipi üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Özbek Türkçesi, Özbek Türkçesinin Öş Merkez Ağzı, fiil, fiil çekimi, birleşik kipli fiiller.

1. Giriş

Fiiller bir oluşu, bir kılışı veya bir durumu bildiren biçimbirimlerdir. Çekime girmediklerinde yalnızca kılış ve durumun adı olan fiil isimleri olarak kullanılabilirler. Bu nedenle dilde çekimli olarak bulunurlar (Korkmaz, 2009: 567). Fiil çekiminde kullanılan ekler ise konuşur ve dinleyici arasında sağlıklı bir iletişim için üç bilgi kanalını kullanır: zaman, görünüş ve kip (Benzer, 2012: 107). Kip, zaman ve şahsa bağlanmış olan *çekimli fiiller*, gramerlerimizde basit ve birleşik kipli fiiller olmak üzere iki gruba ayrılarak incelenir (Karataş, 2019: 435-438).

Basit kipli fiiller, yapılarında tek kip bulunan fiillerdir. Böyle fiillerde zaman, görünüş ve kip/ kiplik fonksiyonları {-DI, -mXş, -mAkt, -Ar} vb. tek bir biçimbirim üzerinde toplanır (Benzer, 2012: 107-125). Esasen sınırlı sayıda dilde fiil çekiminde zaman, görünüş ve kiplik fonksiyonlarının farklı biçimbirimlerle aktarıldığı görülmektedir. Örnek olarak Rusçada basit fiil çekiminde zaman ve görünüş için farklı biçimbirimlerin kullanıldığı bilinir (Benzer, 2012: 54-55).

Birleşik kipli fiiller, birden çok kip ekine sahip olan fiil yapılarıdır. Söz konusu fiil yapıları mevcut çalışmalarda birleşik kip (Korkmaz, 2009: 730), birleşik çekim (Ergin, 2013: 319; Banguoğlu, 2015: 448), birleşik zaman (Ediskun, 2010: 195), bileşik zaman (Gencan, 2007: 347) terimleriyle karşılanmaktadır. Bu adlandırmalar birleşik yapıların bünyesindeki biçimbirimlerin baskın fonksiyonundan kaynaklanır. Esas fiil ve ek fiil üzerine getirilen biçimbirimlerin morfolojik olarak ana fonksiyonları zaman bildirmek olduğundan bu tür yapılar için *bi(r)leşik zaman tarzı* adlandırmalara gidildiği, söz konusu biçimbirimlerin görünüş fonksiyonunun geri planda tutulduğu söylenebilir. Oysa fiil çekiminde ancak bir biçimbirimin zamana gönderimde bulunabileceği aşikârdır.

---

*Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, erdi.erbeden@hbv.edu.tr

Aynı yapı bünyesinde farklı zaman dilimlerine gönderme yapıldığını düşünmek dilin mantığına aykırı olacaktır. Örnek olarak:

“Dün kıs kıs gülüyordun.” cümlesinde [-du] eki, geçmiş zamana gönderimde bulunurken [-yor] eki fiilin sürme görünüşünde olduğuna işaret etmektedir. Bu kullanım, konuşma zamanı odaklı olarak sürme görünüşünü yansıtan bir fiilin geçmiş zamanda tamamlanmış olduğunu bildirmektedir.

Özbek Türkçesinde birleşik kipler, herhangi bir fiile {- (ä)r, -(ä)yätgän, -(ä)yätir, -mâqdä, -GAn, -(i)b, gän (+iyelik eki + yoq)¹, -uv², -mâqçi, -äcäk, -sin, -sä, -iş + iyelik eki + keräk, -mâq lâzim/ keräk} biçimbirimlerinden biri ve e⁻³ ek fiilin {-di, -miş, -äkän, bol- + -sä} biçimbirimleri ile çekimlenmiş şekilleri getirilerek kurulur (Coşkun, 2017: 140-158; Öztürk, 1997: 195-214). Söz konusu kullanımlara ek olarak Özbek Türkçesinin Oş merkez ağzında {- (A)sDI} birleşik kipinin kullanıldığı görülmüştür.

Yerli halk tarafından *Kırgızistan'ın ikinci başkenti, güneyin başkenti* gibi ifadelerle anılan Oş ili, coğrafi olarak ülkenin güneyinde yer alır. Fergana Vadisi'nin doğu kısmında bulunan ilin kuzeybatısında Özbekistan, güneyinde Tacikistan, kuzeydoğusunda Çin ve Narın ili, batısında Batken ili, güneyinde Celalabad'ın Suzak ilçesi bulunur. Başlangıçta bugünkü Celalabad, Talas ve Batken illerini de kapsayan Oş ili, 1999 yılında bugünkü sınırlarına kavuşmuştur. Oş ilinin, merkezi ilçe konumunda bulunan Oş şehrinden başka Alay, Çoñ Alay, Aravan, Karakulca, Karasu, Nokat ve Özgen olmak üzere yedi ilçesi bulunur. Ayrıca Oş ili ve ilçelerine bağlı olan 82 kasaba ve 469 köy mevcuttur. (Asanov, 2004: 517).

2018 nüfus verilerine göre Oş ilinin merkezi ve ilçeleri ile birlikte toplam nüfusu 1.314.100 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu sayı toplam ülke nüfusunun yaklaşık olarak %25'ini oluşturur (<http://www.stat.kg>, 15.01.2019). Oş ilinin merkez nüfusu ise 276.000'dir. Merkezde rakam olarak 137.200 Kırgız, 120.300 Özbek, 1.924 Tatar, 266 Kazak Türkü; 672 Tacik, 4.505 Rus, 180 Ukrayna, 263 Kore asıllı ve 10.443 diğer etnik unsurlardan Kırgızistan Cumhuriyeti vatandaşları yaşamaktadır. Oş ili merkezinde oran olarak nüfusun % 43'ünü Özbek Türkleri oluşturur (<http://www.oshcity.kg>, 15.01.2019).

2. Yöntem, Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışmada Kırgızistan'ın Oş ili merkezinde yaşayan Özbek Türklerinin konuşma dilinde kullandıkları {- (A)sDI} fiil yapısı üzerinde durulacaktır. Zikredilen birleşik yapıların söz konusu ağızdaki durumu tasviri olarak ele alınmış dolayısıyla çalışmada eş zamanlı yöntem kullanılmıştır.

Çalışmamıza temel teşkil eden örnekler 2017 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında bölgeye gerçekleştirdiğimiz araştırma gezilerinde Oş ilinin şehir merkezinde yaşayan Özbek Türklerinden yapılan derlemelerden ve tutulan münferit notlardan elde edilmiştir. Tespit edilen örnekler kullanıldığı cümle ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekilde verilmiş, cümlelerin sonunda verilerin elde edildiği kaynak kişiler kısaltma ile gösterilmiştir. Örneklerin yazıya geçirilmesinde *Türk Dil Kurumu* tarafından kabul edilen *Ağız Araştırmaları Transkripsiyon Sistemi* kullanılmıştır.

¹ Yalnız olumsuz biçimi bulunur.

² Nadir kullanılır.

³ Ek fiilin düştüğü kullanımlar da görülür.

Çalışmanın kapsamı idari olarak Oş iline bağlı bulunan yerleşim birimlerinin tamamında yaşayan Özbek Türklerinden derlenmiş örneklerle genişletilebilirdi. Ancak böyle bir değerlendirmenin çalışmanın sınırlarını aşacağı düşünülerek inceleme alanı, Oş ilinin merkezi ile sınırlı tutulmuştur.

3. Özbek Türkçesinde Birleşik Kipli Çekim

Özbek Türkçesinde birleşik fiil kipleri, zamana ve şahsa bağlanmamış bir fiil ve *e-* ek fiili ya da *bol-* yardımcı fiilinin kipe, zamana ve şahsa bağlanmış biçimleriyle kurulur. Hikâye, rivayet ve şart çekimi olmak üzere üç gruba ayrılırlar⁴. Hikâye çekiminde yapı *edi* biçimindedir. Ek fiilin düşürüldüğü kullanımlara da rastlanır. Ölçünlü dilde bu çekim için iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır (Coşkun, 2017: 141; Yıldırım, 2009: 203).

Özbek Türkçesinde *edi* ile kurulan birleşik kipler şu şekildedir:

{-är/ -mäs edi}	<i>Geniş Zamanın Hikâyesi</i>
{-(ä)yâtgän edi, -(ä)yâtir, -mâqdä edi}	<i>Şimdiki Zamanın Hikâyesi</i>
{-gän/ kän/ qan (yoq) edi, -(i)b edi}	<i>Duyulan Geçmiş Zamanın Hikâyesi</i>
{-mâqçi edi, -äcäk edi, -y edi}	<i>Gelecek Zamanın Hikâyesi</i>
{-sä edi}	<i>Şart Kipinin Hikâyesi</i>
{-(i)ş (+iyelik) keräk edi}	<i>Gerekliliğin Hikâyesi</i>
{-sin edi}	<i>İstek Kipinin Hikâyesi</i>

Gramer çalışmalarında *şimdiki-gelecek zamanın hikâyesi* (hâzirgi-kelâsi zâmân hikâyä fe'li) şeklinde adlandırılan {-(ä)r (e-)di} birleşik kip yapısı, standart Özbek Türkçesinde temel olarak geçmiş zamandaki alışkanlıkların anlatımında kullanılır (Coşkun, 2017: 141). Bu yapıda [-di] biçimciği zaman fonksiyonu ile kullanılmaktadır ve tekçil biçimbirimdir. Konuşma anına göre geçmiş zamana gönderimde bulunur. Fiilin artık devam etmediğine vurgu yapar. [-(ä)r] biçimciği ise görünüşü bakımından bitmemişlik (tekerrür), kipliği bakımından alışkanlık ve tahmin bildirir.

Diğer çekimlerde olduğu gibi ek fiilin konuşurun tercihinine göre bazı kullanımlarda korunduğu bazı kullanımlarda ise düştüğü görülür. Söz konusu birleşik yapı, [-di] geçmiş zaman biçimciğinden dolayı iyelik menşeyli şahıs ekleri ile çekime girer.

⁴ Şart çekiminde *bol-* fiili kullanılır.

<i>Ek fiil</i>		+	-
Teklik	1.ş	<i>bârär edim “giderdim”</i>	<i>bârärdim “giderdim”</i>
	2.ş	<i>bârär ediñ “giderdin”</i>	<i>bârärdiñ “giderdin”</i>
	3.ş	<i>bârär edi “giderdi”</i>	<i>bârärdi “giderdi”</i>
Çokluk	1.ş	<i>bârär edik “giderdik”</i>	<i>bârärdik “giderdik”</i>
	2.ş	<i>bârär ediñiz “giderdiniz”</i>	<i>bârärdiñiz “giderdiniz”</i>
	3.ş	<i>bârär edilär “giderlerdi”</i>	<i>bârärdilär “giderlerdi”</i>

Birleşik kipin olumsuz çekimi standart Özbek Türkçesinde [-mä-s] eki ile kurulur.

<i>Ek fiil</i>		+	-
Teklik	1.ş	<i>bärmäs edim “gitmezdim”</i>	<i>bärmäsdim “gitmezdim”</i>
	2.ş	<i>bärmäs ediñ “gitmezdin”</i>	<i>bärmäsdiñ “gitmezdin”</i>
	3.ş	<i>bärmäs edi “gitmezdi”</i>	<i>bärmäsdi “gitmezdi”</i>
Çokluk	1.ş	<i>bärmäs edik “gitmezdik”</i>	<i>bärmäsdik “gitmezdik”</i>
	2.ş	<i>bärmäs ediñiz “gitmezsiniz”</i>	<i>bärmäsdiñiz “gitmezsiniz”</i>
	3.ş	<i>bärmäs edilär “gitmezlerdi”</i>	<i>bärmäsdilär “gitmezlerdi”</i>

Oş merkez Özbek ağzında standart Özbek Türkçesinde olduğu üzere ek fiilin tercihen korunduğu ya da düşürüldüğü kullanımlar mevcuttur. Birleşik kipin kullanımında kaynak kişilere göre fonetik farklılıklar söz konusudur. Oş merkez Özbek ağzında ek fiilin korunduğunu tespit ettiğimiz örnekler şu şekildedir:

äger top sızgä tehse ujı *yütkizär_ idiz. MA.*

Eğer top size değerse artık kaybederdiniz.

bız mahaldä onıñçı kılasgeçe *oqır_ idik. MA.*

Bizim zamanımızda onuncu sınıfa kadar okurduk.

hali oyındı oynägände mäsä kılıp *oynalär_ idi. MA.*

O oyunu oynadığımızda çok tat alırdık.

ošülärdı yäm aytsam dädäm cönetmiy qoyadı dep hiç nersäni *aytmas_ idimda.*

MA.

Onları da söylersem babam göndermez diye hiçbir şey söylemezdim ki.

tâşlardı qatâr qatâr mındey_ kılıp, nimä kılıp *qoyar_ idik? MA.*

Taşları sıra sıra şu şekilde dizip ne yapardık?

toptaş *oynar* **idik**. MA.
Beştaş oynardık.
 u taştı yıkatar **idig**, eney **kin** kaçıp *ketar* **idik**. MA.
O taşı yıkardık, sonra kaçıp giderdik.
 bállardı üstüdän *aşar* **idik** oğıl bállardı üstüdän. MA.
Çocukların üzerine atlardık erkek çocukların üzerine.
 ayāğımızgä reyziñka bağlap reyziñka *ırğar* **idik**. HM.
Ayağımıza lastik ip takar ip atlardık.
 bñr mähalläri mähteplärdä şu özbek tilidä darsliklär bolardı, şunda *oqır* **idik**. AK.
Bir zamanlar okullarda Özbek dilinde kitaplar olurdu, ondan okurduk.
 bíz unı eşşē **mindidēp** *qoyar* **idigde**. MA.
Biz ona eşşeğe bindi derdik ya!
 bízı yātañanedä, on ältitami, yigirmitegä yaqın qampitür *bardı*. MU.
Bizim yatakhane de on altı mı yirmiye mi yakın bilgisayar vardı.
 endi bñr kişini sanap çıkarardı u dewälgä qarap sanagünçe bíz bekib *alar* **idik**.

HM.

Şimdi bir kişiyi sayıp çıkarırdık, o kişi duvara yumulup sayanakadar biz saklanırdık.

hämması ayäl kişi, dämleler üşte *bär* **idi**. MU.
Hepsi hanım, hocalar üç kişi kadar vardı.
 qaynatam bilän qaynam bilän uruşup *ketken* **idigdä**. MA.
Kaynatamla kaynanamla tartışıp gitmiştik ya!
 köprü' toptaş *oynar* **idik**, arğamçı oynar **idik**, beki'meçeg *oynar* **idik**. RU.
Genellikle beştaş oynardık, ip atlardık, saklanbaç oynardık.
 men dädämdän *koqar* **idim**. MA.
Ben babamdan korkardım.
 on, om **birdä** oqıyatkändä ikite yaqın dostım *bär* **idi**. MU.
On onbirde okuyorken iki yakın arkadaşım vardı.
 ikite üşte meni sipisalisim *bär* **idi**. AK.
Benim iki üç tane uzmanlık alanım vardı.
 ädirlärgä çıqıp lijelärde uçar **idik**. HM.
Yamaçlara çıkıp kızaklara binerdik.
 yerdı oyardık, uruñ *saçar* **idik**, zäkletip çıkışçovur zäkí bilän turar **ıdı**. MA.
Yeri kazadık, tohum atardık, sulayıp çıkana kadar o nemi ile dururdu.

Oş merkez Özbek ağzında ek fiilin düşürüldüğünü tespit ettiğimiz örnekler şu şekildedir:

akäm bilän köp uruşup *qalardik*. ZS.
Abim ile çok kavga ederdik.
 ettemän çay içmesdän üyimizdän çıqıp *keterdik*. MU.
Sabahleyin kahvaltı etmeden evimizden çıkıp giderdik.
 aşı sort qoyardıg aşı sort bilän tokıvçiler aylık *bahā* **alardı**. ZS.
İşte onu kontrol ederdik, o kontrol ile dokumacılar aylık para alırdı.
 toplanardı taş, şu çekesidän çizilardı, uzağdan om metirdän, *atıladı* läppek taşımız.

AK.

Toplanırdı taş, şu kenarından çizilirdi, uzaktan on metreden atılırdı taşımız.
 oşu taşlardı aşı kuruğdan yumālağ arasından dävresiden *çıkarılırdı*. AK.
İşte o taşları o daireden, yuvarlak arasından, devresinden çıkarılırdı.
 meni buvämü äkäsí, tãğamız *bolardı*. ZS.

Benim ninemin ağabeyi dayımız olurdu.
bıs yaşligimizde haligi çuriki degän oynlär **bolardı**. *ÍA.*
Bizim çocukluğumuzda zikredilen çuriki denilen oyunlar olurdu.
bızge tandırgä kämpırçē kel sâmsa **kıl berürdi**. *HM.*
Bize yaşlı haliyle tandırda kel samsa yapardı.
bu ânçe yıl boldı, yaşlıde tez tez **çıkıp turardig** süleyman tâğığä. *AC.*
Uzun zaman oldu, gençliğimizde sık sık çıkardık Süleyman Dağına.
burun hämmegä ülüş **berülürdi**, hämme **ekürdi**. *AC.*
Eskiden herkese ekmesi için hisse verilirdi, herkes ekerdi.
burungi zamânda hämi yo **yetişürdi** pensiyanın pulığä. *AC.*
Eskiden herkese emeklilik maaşı yetiyordu.
çevärçilide köprüğ men körpe tōşē **kılürdim**. *RU.*
Terziyken genellikle ben yatak yorgan dikerdim.
tâlälürdi **ekürdi**, kartoskē aşı dehқанçilī bilän tirihçilī **kılardı**, pensiyagä **yaşardı**.

AC.

Tarla ekerdi, patates işte çiftçilik ile geçimini sağladı, emekli maaşıyla yaşardı.
eney hämmäsini bir **üşerdik**. *ÍA.*
Sonra tamamını bir anda toplardık.
eney top bilän urup **koyardı** eney ulär çıkıp ketip aşney **bolardı** oyunlar. *ÍA.*
Sonra top ile vururduk, onlar kalmadı artık, öyleydi oyunlar.
eney kigin bekimäcē **oynardik** yaşligimde. *AC.*
Sonra saklanbaç oynardık çocukluğumuzda.
eney kigin haligi tâştı ırğıtıp turup **kâçardik**. *MA.*
Sonra söylediğim o taşı yıkıp kaçardık.
erteğler rassı bälängä **aytı berürdim** kaysı birini aytı bersem? *MA.*
Masallar ne kadar çok anlatırdım çocuğuma, hangi birini anlatsam.
äkäm taşğarığä çıkıp, ağağını läygä suvap turıp läydi bäsip **kiri berürdi**. *ZS.*
Ağabeyim dışarıya çıkıp, ayağını çamura bulayıp, çamuruyla girerdi.
keline yäm hurmat kılasıñ menı hurmat kılmagän ekänsis desem külüp **koyardı**. *ZS.*

Geline hürmet ediyorsun da bana etmiyorsun deyince gülerdi.

ipēdi **teşirürdim**, ipeglürdi. *ZS.*

İpeği kontrol ederdim, ipekleri.

irim sırmğä burun köprüğ **işenürdik**. *HM.*

Halk inançlarına eskiden çok inanırdık.

ğabrıstânlargä **bârardik**, bārgizmey koştı *ZS.*

Kabristana giderdik, göndermez oldular.

kegin üštenı eney bittäni **üşerdik**. *ÍA.*

Sonra üç tanesini ardından bir tanesini alırdık (toplardık).

kettä büm işlemey üyde **oturardı**, pensasını alıp. *AC.*

Büyük annem çalışmaz evde otururdu emekli maaşını alıp.

kim köp taş çıkarırsa oşú yütkün **bolardı**. *AK.*

Kim çok taş çıkarırsa o ütmüş olurdu.

bızı **küldürürdi** äppä dädäm. *AC.*

Bizi güldürürdü büyük babam.

şu çegeregä üç kilometırda **turardik**, şu hitâyğä çegere yelläridä. *AK.*

O sınıra üç kilometre mesafede beklerdik, Çin sınırında.

toylär endı burün bizdē haligi savremenı bolup, vēçır bolup sıtolge **çıkılardı**. *AC.*

Düğünler eskiden bizde modern olup, eğlenceli olup nikâh kıyılırdı.

yaşligimizdä am **bârardik**. *HM.*

Çocukluğumuzda da giderdik.
ular pul berse _yäm närse berse _yäm âmasdan çesný **tehşirärdim**. ZS.
Onlar para verse de, bir şeyler verse de almayıp dürüst bir şekilde kontrol ederdim.

4. {-(A)s(I)DI} Birleşik Kipinin Kullanıldığı Örnekler

Özbek Türkçesinde görülen birleşik kip yapılarına ek olarak Oş merkez Özbek ağzında {-(A)s(I)DI} birleşik kip yapısının kullanıldığını belirtmiştik. Söz konusu yapının kullanıldığını tespit ettiğimiz cümle örnekleri aşağıda sıralanmıştır.

*Ek fiilin korunduğu tespit edilen örnekler sınırlı sayıdadır:

burunları mäktäb дәvrimizdä nimä **qilas idik!** MR.
Eskiden okul dönemimizde ne yapardık!
sayöz mahalde mäktäblärdä _yäm arçe bayram **qilas idik**. MR.
Sovyet devrinde okullarda da ardıç bayramı yapardık.

*Ek fiilin düşürüldüğü örnekler şu şekildedir:

fudbol **oynastik**, çómilgäni bärastik. MU.
Futbol oynardık, yüzmeye giderdik.
äkäm qoşnımızkigä nawâyhänegä **çıkastı**, änä şu yerdä hamır **qilastı**. MU.
Ağabeyim komşumuzun evindeki fırına giderdi, işte orada hamur yoğururdu.
äpeylär hayran **bolastı**, qayergä ketiştin, nimä qiliştin? MU.
Bayan öğretmenler şaşırırlardı, nereye gittin, ne yaptın? (diye.)
aşnaqa qılıp tälada күnümüz **ötkizesdi** yaşlı payıtlärdä. YU.
Bunları yaparak kırlarda günümüz geçirdi çocukluğumuzda.
bädängä oşegän nerselärdi bekitip qoyıp biz bärğanimizdä **berestı** buvim. ZV.
Bademe benzer nesneleri saklayıp biz yanına gittiğimizde verirdi ninem.
bärastik u yerdä bir saat ikki saat vahtımıs **bolastı**, qampitür **berästı** bizgä äcretilgän.
MU.
Giderdik, orada bir saat, iki saat, vaktimiz olurdu, bilgisayar verirdi bize ayrılmış olan.
bir mähälläni başıdan tüşüp _turup keyingi mähällädän **çıkastıg**, süzüp äqip. MU.
Bir mahallenin başından suya girip yüzerek sonraki mahalleden çıkardık.
buvim _äm menı yaqşı **körestı**. ZV.
Ninem de beni severdi.
ciççe hareket **qilastik** äqip tüşüp **ketüsti**. MU.
Az çaba sarf ederdik, yüzüp giderdik.
çöntegimizdä pulumız **bolastı**. MU.
Cebimizde paramız olurdu.
dälädä dümbül pişirib **yiüsdik**. YU.
Kırda mısır pişirip yerdik.
eney bällar bardı kämır bilän **äqışastı**, pökä bilän **äqışastı**, özläri **äqışastı**. MU.
Sonra, çocuklar vardı, şambriyel ile inşaat köpüğü ile yüzerlerdi, kendileri yüzerlerdi.
här күni ikki _sät, kır _beş münütten, ikki saat dars **oqıstik**. MU.
Günlük iki saat kırk beş dakika, iki saat ders alırdık.
bir saatte, kır _beş münütü içidä bärıp bittädän gämburger yep **kelestik**. MU.

*Bir saat ya da kırk beş dakikanın içinde gidip birer hamburger yiyip gelirdik. hayvânımız bâkıp şâm mâhaldä yänä üygä **keläsdik**. YU.*
Hayvanlarımızı olatıp akşam vakti yine eve dönerdik.
*iş tapgünçe dep turup қоşнімизикигä hamırgä **çıkastı**. MU.*
İş bulana kadar diyerek komşumuzun evinde hamur yapmaya giderdi.
*âldinläri küçimiz bârligidä räsä çukur **kevläsdigde**. UU.*
Önceden gücümüz yerindeyken nasıl çok çukur kazardık hani.
*қонтur dep қоуamız äтışmä, siläh oyını bârıdı, pistalet bılä, änä şunı **оynasti**. MU.*
Counter deriz, çatışma, silah oyunu vardı, tabanca ile, onu oynardık.
*қампитүргä otırıp intınet ойнап ойнап çıkıp **ketüstik**. MU.*
Bilgisayara oturup internet oynayıp oynayıp çıkıp giderdik.
*keçki payıtkeçä, huftangeçe **оynastik**. ZV.*
Geç saatlere kadar yatsıya kadar oynardık.
*köçedä yâşlıde **оynastik**. MU.*
Sokakta çocukluğumuzda oynardık.
*mekkäni içiden ot yulup **beräsdik**. YU.*
Mısırın içinden ot yolup verirdik.
*mäktäbdä här şänbä küni ätrâflärni **şüpüräsdik**, suv **sepäsdik**. UU.*
Okulda her cumartesi günü etrafı süpürür, sulardık.
*men buvämni cüdä yağşı **körestim**. ZV.*
Ben ninemi çok severdim.
*ğudfudke bârıp şähärgä tüşüp bittädän gämburger yep **çıkastig**. MU.*
Good food'a gidip şehre inip birer hamburger yer çıkardık.
*mäktäbgä bârmäsdik, mäktäbgä dep köçege **bärastik**. MU.*
Okula gitmezdik, okula deyip sokağa giderdik.
*on om beşte yâş bälä **оynastik**. ZV.*
On onbeş kadar çocuk oynardık.
*siñlim bilän bözeyimizi **bâkasdik**. YU.*
Kızkardeşimle buzağımızı olatırdık.
*uyağ buyağdan otillär terib ot **yâkasdi**. YU.*
Oradan buradan odun toplayıp ateş yakardık.
*doslärimiz bilän ertäläb mäktäbgä **ketäsdik**. UU.*
Arkadaşlarımızla sabah erkenden okula giderdik.

5. {-(A)s(D)DI} Birleşik Kipi Üzerine

Örneklerden de anlaşıldığı üzere söz konusu yapı, umumiyetle geçmişte fasılalarla tekrar edilmiş olan fiillerin anlatımında kullanılmıştır. Ek ünlü ile biten fiillere doğrudan ünsüz ile biten fiillere ise /a, ä, e/ bağlayıcı ünlüsüyle birlikte getirilmektedir. Birleşik yapı bünyesindeki biçimbirimler dil ve dudak uyumuna uymazlar. İstisna örneklere rastlanır. Benzer şekilde {-(A)s} ve {-dI} biçimbirimlerinin nadiren ünsüz uyumuna girdiği görülmüştür. Bu yapıda esas fiilin ardından getirilen {-(A)s} eki, görünüş; ek fiilden sonra getirilen {-dI} eki ise zaman fonksiyonuyla kullanılmaktadır.

Kök Türk döneminde geçmiş zamandaki sürerliliğin anlatımında {-r, Ar, Xr erti] (Bulak, 2017: 372) birleşik yapısı kullanılmıştır. Ek fiilden sonra iyelik menşeyli şahıs eklerinin kullanıldığı görülür. Bu dönemde fiil tabanından sonra gelen unsur çoğunlukla [-Ur], nadiren {-Ar, -Ir} biçimindedir. Ünlü ile biten fiillerden sonra ekin [-r] ve {-yUr} biçimleri getirilmiştir (Tekin, 2003: 185). kül tigin bir kırk yaşa-yur er-ti. “Prens Kül (o zaman) otuz bir yaşında idi” (Tekin, 2003: 190). Eski Uygur Türkçesi döneminde ekin

yine {-r, -Ar, -Xr} biçimleri kullanılmıştır. Ek dudak uyumuna girmemiştir. Zikredilen biçimler arasında kullanım sıklığı en yüksek olan biçimcik [-r]'dir. Bu dönemde çokluk 3. şahıs ekinin dışında şahıs zamirlerinde ekleşme görülmez (Eraslan, 2012: 334-337). Oot öner erti. "Ateş yükselir idi (Eraslan, 2012: 352).

Karahanlı Türkçesi döneminde dikkat çeken bir değişiklik söz konusu değildir. Ekin hangi biçiminin hangi fiilden sonra getirildiği konusunda sapmalar görülür (Hacıeminoğlu, 2008: 182). Bu dönemde şimdiki zaman şekli hâlâ gelişmediği için Kök Türk ve Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi şimdiki zaman anlamı da geniş zamanla karşılanmaktadır (Argunşah vd. 2011: 70-71).

Birleşik yapının olumsuz biçimleri Kök Türk ve Eski Uygur dönemlerinde {-mAz}, Karahanlı Türkçesi döneminde {-mAz} ve {-mAs} biçimbirimleriyle kurulmuştur (Tekin, 2003: 185; Eraslan, 2012: 337; Argunşah vd. 2011: 41). Ek sonundaki /z/ sesinin Karahanlı Türkçesi döneminde tonsuzlaşarak /s/'ye değişmiş kullanımları da görülmeye başlanır. Kutadgu Bilig'in Uygur harfli Herat nüshasında olumsuzluk ekinin son ünsüzü düzenli olarak /z/ ünsüzü ile yazılmıştır. Ancak Fergana ve Mısır nüshalarında bu sesin tonlu ve tonsuz karşılıkları ile birlikte kullanılmıştır (Ercilasun, 2012: 159-160)

Geçmişte tekrar edilen fiilleri ifade etmek için kullanılan birleşik yapı Harezmi Türkçesi döneminde ünlü ile biten fiillerden sonra {-r, -yUr}; ünsüzle biten fiillerden sonra {-Ar, -Ur} biçimbirimleri ve *ér-* yardımcı fiili ile teşkil edilmiştir. Dolayısıyla ilk unsurda dar-düz biçimbirimlerin kullanımdan düştüğü görülür. Ek fiil, bu dönemde henüz ekleşme sürecine girmemiştir (Argunşah vd. 2011: 156). Söz konusu birleşik yapı Kıpçak sahasında {-r, -Ar, -Ur} biçimbirimleri ve *er-*, *e-* ek fiili ile kurulmuştur (Argunşah vd. 2011: 290). Bu kullanım Çağatay Türkçesi döneminde de devam eder. Çağatay Türkçesi döneminde ilk unsurun olumsuz biçimleri tonsuzdur (Eckmann, 1988: 129).

{-r, -Ar, -Xr} biçimbirimlerinin kökeninin sıfat-fiillere dayandığı düşünülmektedir (Korkmaz, 2009: 637). Ercilasun söz konusu biçimbirimin, {-A, -U} zarf-fiilleri ve *er* kelimesinden çıktığını savunur. {-Ar, -Ur}'lü sıfat-fiiller önce insan için kullanılmış daha sonra ünlü birleşmesi yoluyla *er* kaybolduktan sonra anlamını da kaybetmiş ve başka nesnelere de kullanılmaya başlanmıştır (TDK, 2006: 387). Deny de aynı görüştedir (Şçerbak, 2016: 101). Şçerbak [-r]'den önce kullanılan ünlülerin bağlayıcı ünlü olmadıklarını savunur (2011: 101). Kemal Eraslan [-r] ekinin genellikle tek heceli, bazen birden çok heceli fiillere gelmesini ve işlek olmasını göz önünde bulundurarak diğer şekillerin bu şekilden geliştiğini varsayar (2012: 334).

Görüldüğü üzere Tarihi Türk lehçeleri ve standart Özbek Türkçesinde kullanılan /r/'li birleşik kip yapısı ile Oş merkez Özbek ağzında kullanıldığı tespit edilen /s/'li birleşik kip yapısı fonksiyon ve biçim olarak ortaklaşmaktadır. Tarihi lehçelerdeki kullanım göz önünde bulundurulduğunda /s/'li biçimin daha sonradan geliştiği kuvvetle muhtemeldir. Ancak fonetik olarak sürecin nasıl işlediği izaha muhtaçtır. Fonetik şartların olgunlaşması sonucu herhangi bir sesin yapısal bir süreç geçirmesi söz konusu olabilmektedir. Ancak fonetik değişimdeki sürecin tanımlanması varsa benzer bir fonetik hadiseden hareketle ara merhalenin tasarlanması gerekmektedir.

/r/ sesi, boğumlanma noktası bakımından ön damaksıl, hava akımının durumuna göre akıcı ve ses tellerinin durumuna göre ötümsüz karşılığı olmayan seslerdendir. Tarihi ve Çağdaş Türk lehçeleri incelendiğinde bu sesin iki ünlü arasında umumiyetle korunduğu, söz içinde ünsüz yanında nadiren düşme eğilimi gösterdiği görülür. Ancak

söz ve hece sonunda değişim görülmez. Yeni Uygur Türkçesi gibi bazı lehçelerde söz sonunda düşebilmektedir (Karaağaç, 2012: 220).

Esasen z ~ r denkliği Türkçenin bilinen ses denkliklerinden biridir. Söz konusu denklik bugün Çuvaşçayı diğer Türk lehçelerinden ayıran önemli bir fonetik kriterdir. Ayrıca bu denkliğin izlerinin çağdaş Türkçede bazı kelimelerde halen yaşadığı da dile getirilmektedir (Karaağaç, 2012: 245). Ancak Türkçenin genel durumu göz önünde bulundurulduğunda böyle bir denkliğin hususi olduğu anlaşılmaktadır.

Yaygın kullanımın aksine bu ağızda görülen {-(A)sDI} birleşik kip yapısındaki seslik hadise için şüphesiz farklı görüşler ileri sürülebilir. Ancak bize göre burada karşılaşılan duruma neden olan temel unsur kuralsız sapma sonucu ortaya çıkmıştır. Zira fonetik değişimdeki sürecin tanıklanamadığı bu gibi durumlarda kuralsız sapmaların göz önünde bulundurulmasının meselenin çözümüne katkı sağlayabileceği kanaatindeyiz.

Birleşik yapının ilk unsuru olan {-(A)r} biçimciğinin olumsuz karşılığı [-mäs]’tır. Oş ili merkez Özbek ağızında karşılaşılan bazı kullanımlardan hareketle /z/’nin tonsuzlaşmasıyla ortaya çıkmış olan ek sonundaki /s/ sesinin analogi yoluyla ekin olumlu biçimine tesir etmiş olabileceğini söyleyebiliriz. “dädämdän soralmäsıdık, buvämdän sorasdik. *Babamdan soramazdık, dedemden sorardık.*” “mäktäbgä bärmäsdik, mäktäbgä dep köçege bärästik. Okula gitmezdik, okula deyip sokağa giderdik” gibi olumlu ve olumsuz birleşik kip yapıların bir arada kullanıldığı cümleler analogik tesirin olabileceği görüşünü destekler nitelik taşımaktadır. Üstelik Türkçe, analogi yoluyla ortaya çıkmış olan seslik değişimlere de yabancı değildir.

6. Sonuç

Bu çalışmada Özbek Türkçesinin Oş merkez ağızında kullanılan {-(A)sDI} birleşik kip yapısı üzerinde durulmuştur. Çalışmamıza temel teşkil eden veriler 2017 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında bölgeye gerçekleştirdiğimiz araştırma gezilerinde Oş ilinin şehir merkezinde yaşayan Özbek Türklerinden yapılan derleme ve notlardan elde edilmiştir.

Örnek cümleler incelendiğinde Oş merkez ağızında kullanılan {-(A)sDI} birleşik yapısı ile ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Oş merkez Özbek ağızında geçmişteki tekerrürün anlatımında {-(A)r(I)dI} yapısının yanı sıra {-(A)s(I)DI} biçiminin kullanıldığı da görülür. Her iki birleşik kip yapısında da ek fiilin tercihen korunduğu ya da düşürüldüğü kullanımlar mevcuttur. {-(A)r(I)dI} birleşik kip yapısı ile çekimlenen takribi 50 cümleden 20’sinde ek fiil korunmuş, 30’unda düşürülmüştür. {-(A)s(I)DI} birleşik yapısı ile çekimlenen 30 cümleden 3’ünde korunurken 27’sinde düşürülmüştür. {-(A)r(I)dI} birleşik yapısının kullanım sıklığı {-(A)s(I)DI} birleşik yapısından daha fazladır. Ayrıca kaynak kişilerin yaşı göz önünde bulundurulduğunda 25 yaş üstü kaynak kişilerin daha çok {-(A)r(I)dI} birleşik yapısını tercih ettiği görülmüştür. {-(A)s(I)DI} birleşik yapısının kullanımı daha çok 25 yaş altı kaynak kişilere özgüdür.

Tarihi Türk yazı dilleri incelendiğinde söz konusu birleşik yapının {-(A)r(I)dI} birleşik kip yapısı ile uyum içerisinde olduğu söylenebilir. Tarihî Türk yazı dillerinde Oş merkez Özbek ağızında rastalınan {-(A)s(I)DI} biçiminin örneğine rastlanmaz. Bu durum söz konusu unsurun {-(A)r(I)dI} birleşik kip yapısından geliştiği izlenimi vermektedir. Ayrıca {-(A)r(I)dI} yapısının kullanım sıklığının daha yüksek ve daha büyük yaş grubu

tarafından tercih ediliyor olması diğer birleşik yapının daha yakın bir döneme ait olduğuna işaret edebilir. Kaynak kişilerden elde edilen örnekler incelendiğinde {- (A)s(I)DI} biçiminin standart dilde de kullanılan {- (A)r(I)dI} biçiminin olumsuz karşılığı olan {- mAs(I)dI} biçiminden analogi yoluyla değiştiği sonucuna varılabilir.

7. Çalışmada Kullanılan Transkripsiyon Harfleri ve İşaretleri

ă	Yarı yuvarlak a (a-o arası ses)
ä	Açık (çok açık) e
í	İnce ı (ı-i arası ses)
ū	Uzun u
ǰ	Art damak g'si
ǧ	Ön damaksıl ǧ ünsüzü
ǧ̣	Sızıcı g (art damak)
ǧ̣̣	Sızıcı g (dip damak)
ħ	Hırıltılı h
ķ	Arka damak k'si
ļ	Yarım boğumlanmalı l
ņ	Art damak n'si
w	Çift dudak v'si
—	Ulama işareti (İki kelime arasında duraksızlık.)
//	Ses birimleri gösterir.
{.}	Biçimbirimleri gösterir.

8. Kaynak Kişilerin Kısaltmaları

AC.	: Aydınay Cumabayeva, 50, Evli, Kreş Öğretmeni
AK.	: Abdülmecit Kemalov, 59, Dul, Emekli
HM.	: Hilalehan Mirbayeva, 43, Evli, Muhasebeci
İA.	: İrade Abdullacanova, 45, Evli, Öğretmen
MA.	: Matlûbehan Abdullacanova, 47, Evli, Ev Hanımı
MR.	: Misiryohon Rahimova, 51, Evli, Ev Hanımı
MU.	: Marufcan Usmanov, 23, Bekâr, Öğrenci
RU.	: Ranahan Usmanova, 52, Evli, Ev Hanımı
UU.	: Ulugbek Usmanov, 20, Bekâr, Öğrenci
YU.	: Yarkınay Usmanova, 22, Bekâr, Öğrenci
ZS.	: Zamirehan Süleymanova, 56, Dul, Emekli
ZV.	: Zühre Vahidova, 22, Bekâr, Öğrenci

KAYNAKLAR

- Argunşah, M., Sağol Yüksekaya, G., Tabaklar, Ö. (2011), *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*, İkinci Baskı, İstanbul: Kesit
- Asanov, Ü. (Ed). (2004), *Kırgızistanın Geografyası Entsiklopediyalık Okuu Kitebi*, Birinci Baskı, Bişkek: MTAB.
- Banguoğlu, T. (2015), *Türkçenin Grameri*, Onuncu Baskı, Ankara: TDK
- Benzer, A. (2012), *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, İstanbul: Kabalcı Bulak, Ş. (2017), *Karşılaştırmalı Tarihi Türk Yazı Dilleri Grameri*, Birinci Baskı, İstanbul: Kesit
- Coşkun, V. (2017), *Özbek Türkçesi Grameri*, Üçüncü Baskı, Ankara: TDK
- Eckmann, J. (1988), *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul: EFB
- Ediskun, H. (2010), *Türk Dilbilgisi*, On İkinci Baskı, Ankara: Remzi Kitabevi
- Ergin, M. (2013), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayıncılık
- Gencan, T. N. (2007), *Dilbilgisi*, İstanbul: Tek Ağaç.
- İnternet: Kırgız Respublikasının Uluttuk Statistika Komiteti (2019). Web: <http://www.stat.kg/>, 15 Ocak 2019'da alınmıştır.
- İnternet: Ош шаары-жалпы маалымат (2019). Web: <http://www.oshcity.kg/index.php/kg/2015-02-28-11-16-35/zhalpy-maalymat>, 15 Ocak 2019'da alınmıştır.
- Karaağaç, G. (2012), *Türkçenin Dilbilgisi*, Ankara: Akçağ
- Karataş, M. (2019), *Her Yönüyle Türk Dili*, Kayseri: Kimlik Yay.
- Korkmaz, Z. (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Üçüncü Baskı, Ankara: TDK
- Öztürk, R. (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Birinci Baskı, Ankara: TDK
- Sçerbak, A. M. (2016), *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler*, çev. Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez, Ankara: TDK
- Sebzecioğlu, T. (2017), *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe*, İstanbul: Kesit
- Türk Dil Kurumu (1993), *Derleme Sözlüğü*, 9. Cilt, Ankara: TDK
- Türk Dil Kurumu. (2006), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, Ankara: TDK
- Türk Dil Kurumu. (2011), *Türkçe Sözlük*, On Birinci Baskı, Ankara: TDK
- Yıldırım, H. (2009), *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi